

תולדות התיירות בנגב

שחר שילה*

מבוא

מאמר זה מנתח את התפתחות התיירות בנגב מנקודת מבט היסטורית, הבוחנת את ענף התיירות החל מתקופת המנדט הבריטי ועד ימינו. בחינה זו, מעלה את ההשערה כי מדובר בתהליך מורכב ועתיר שלבים, במהלכו הפך הנגב מאזור ספר שולי, כמעט בלתי מוכר,¹ ליעד תיירותי מגוון, מעניין ובעל חשיבות כלכלית מקומית ואף לאומית. להערכת המחבר, נבעה התפתחות זו ממספר גורמים מרכזיים: אידיאולוגיה ציונית ומדיניות ממשלתית, שראו בפיתוח הנגב יעד לאומי; השקעות משמעותיות בתשתיות תחבורה, התיישבות ובהמשך גם תשתיות אירוח תיירותי; הקמת גופים ממסדיים וציבוריים שפעלו לשימור, פיתוח והנגשת נכסי הטבע והמורשת של האזור; ולבסוף, גם צמיחתה של יזמות פרטית וקהילתית משמעותית מאד, אשר פיתחה מוצרי תיירות עדכניים, חדשניים ורלוונטיים. במהלך קצת למעלה מ־80 שנות ציונות בנגב, החל משנת 1941 בה הוקם קיבוץ דורות, ראשון ליישובי הנגב הצפוני ושנתיים אחריו שלוש נקודות משמעותיות ראשוניות: בית אשל, גבולות ורביבים ועד ימינו, התפתחה בנגב תעשיית תיירות משמעותית המפרנסת למעלה מ־2,000 עסקים תיירותיים, בהם מועסקים עשרות אלפי עובדים. המאמר טוען כי במהלך תקופת קיומה של

* ד"ר שחר שילה, נולד בשנת 1967 בקיבוץ ראש הנקרה. סיים לימודי דוקטורט באוניברסיטת חיפה. ריכז שנים רבות קורס מורי דרך ארצי, וניהל את השיווק והפיתוח בעיר דוד. מרצה בפקולטה לניהול באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, נשוי ליעל.

1 חלקים שונים בנגב היו בהחלט מוכרים לשבטי הבדווים שחיו בהם, אך כלל לא היו מוכרים לאוכלוסייה היהודית שהתגוררה בארץ ישראל. במפקד הבריטי שנערך בנגב לאחר מלחמת העולם השנייה, לא קיימו הבריטים מפקד אלא בחרו בהערכה סטטיסטית שנעה מ־66,000 ועד 100,000. מספר זה כולל גם חלקים מצפון סיני, כך שמדובר באוכלוסייה קטנה מאד על פני שטח נרחב מאד.

מדינת ישראל (והרעיון הציוני) בנגב, שימשה התיירות לא רק כמנוע כלכלי, אלא גם ככלי לעיצוב המרחב, לקביעת עובדות דמוגרפיות ולבניית הנרטיב הלאומי של הפרחת השממה.

הנגב, המהווה למעלה ממחצית שטחה של מדינת ישראל, נתפס עבור מרבית הציבור בישראל כמרחב ריק מאדם, שממה צחיחה, המיועדת בעיקר לפעילות צבאית ולמיצוי משאבי טבע. תדמית זו, אינה מדוייקת כלל ועיקר, שכן די אם נזכיר כאן בקצרה תקופות קדומות בהן פרח הנגב. בתקופה ההלניסטית והרומית, חצו שיירות מסחר נבטיות עמוסות כל טוב את הנגב, בדרכן לנמל עזה לפרוק את מטעני המור והלבונה בנמל. לאחר מכן, במהלך התקופה הביזנטית – בין המאה הרביעית לספירה למאה השביעית לספירה, היו צפון הנגב ומרכזו מוקד לפעילות חקלאית משמעותית מאד, שהיטיבה לייצא יינות איכות מן הנגב לכל רחבי אירופה. מאז המאה השביעית לספירה, בתהליך שנפרס על פני כמה עשרות שנים, התרוקן הנגב ממרבית יושביו הקדומים, ואת מקומם תפסו נוודי המדבר הבדוויים, אשר נדדו ברחבי הנגב בחפשם מרעה לצאנם. מאז המאה השמינית לספירה, ועד ראשית הציונות, התקיימה בנגב אוכלוסייה דלילה של נוודי מדבר בדוויים, אשר היטיבו לעשות שימוש במשאבים המקומיים באופן מאוזן למדי, והמעייטו להשפיע על המרחב הגיאוגרפי.

בעשורים האחרונים, לצד השימוש הצבאי הנרחב שעושה מערכת הבטחון בנגב,² מתחולל שינוי תפיסתי משמעותי באשר לערכו של המדבר כיעד תיירותי. שינוי זה מתבטא גם ביחס לטבע המדברי כנכס נופי, תיירותי, נפשי ורגשי, ולא רק כמשאב להפקת מינרלים. שינויים אלה ביחס למרחב, מקבלים ביטוי בתהליכי שמירת טבע ופיתוח מרחבי נופש, פנאי ותיירות, אותם מובילה המדינה באמצעות רשות הטבע והגנים הלאומיים, כשלצידה פועלות הרשויות המקומיות והיזמים הפרטיים, המחוללים שינויים מרחיקי לכת בנוף ובמרחב. מאמר זה מבקש להתחקות אחר ההתפתחות ההיסטורית של התיירות בנגב, תוך ניתוח אבני הדרך המרכזיות שהובילו לשינויים הללו. אנו סבורים כי התפתחות זו של ענף התיירות בנגב, אינה רק התפתחות כלכלית טבעית הנובעת מצורכי המתיישבים, אלא נשענת על כוחות משמעותיים נוספים, שהמרכזי בהם הינו אידיאולוגיה ציונית הנתמכת בפעילות ממלכתית ולאומית,

2 נושא זה הינו כר נרחב הראוי למאמר נפרד, ולא נדון בו כאן, אך נציין כי השימושים הצבאיים-ביטחוניים שעושה מדינת ישראל בנגב, מייצרים קונפליקטים רבים ומורכבים הן עבור האוכלוסייה המקומית, והן עבור תיירים ומבקרים, המבקשים לטייל ולנפוש בנגב.

ברוח בן-גוריון ועל בסיס מורשתו בנגב (בן-גוריון 1955). אידיאולוגיה זו, סיפקה את המצע לפיתוח נרחב של תשתיות אסטרטגיות בנגב, שכלל סלילת כבישים, הנחת מסילות ברזל, בניית בסיסי צבא, הקמת ערים דוגמת – אילת, ערד, נתיבות, דימונה, ירוחם, שדרות, אופקים, הקמת עשרות קיבוצים ומושבים חקלאיים וכן הקמת מסגרת לאומית לשמירה והגנה על הטבע בדמותה של רשות הטבע והגנים הלאומיים.³ פיתוח ממלכתי זה, לווה בשינויים כלכליים וחברתיים בישראל, אשר ביטאו מעבר הדרגתי ממודל פיתוח ריכוזי-ממלכתי לכלכלה מגוונת יותר, המשלבת יזמות פרטית ומוצרי תיירות ייחודיים. לצורך תיחום המרחב, מתייחס מאמרנו זה לנגב לאורו של חוק הרשות לפיתוח הנגב, התשנ"ב-1991 ותיקוניו (חוק הנגב 1991), המספק מסגרת חוקית ברורה לאזור הנגב, מקו הרוחב של ים המלח, ערד, רהט ושדרות ודרומה עד אילת. הגדרה זו מאפשרת התייחסות לנגב כיחידה תכנונית ופוליטית אחת, הכוללת את ריכוזי התיירות של ים המלח ואילת כחלק אינטגרלי מהמרחב הנדון במאמר.

ראשית הדרך – גילוי הנגב

בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל, לא היה הנגב יעד תיירותי במובן המודרני של המילה, אלא מושא למחקר שעיקרו נעשה מטעמים צבאיים וכן מתוך מוטיבציה התיישבותית. ראשוני ה"תיירים" המודרניים בנגב, היו לפיכך חוקרים, מודדים, אנשי צבא, חובבי ארכאולוגיה ורומנטיקנים, ולצד אלה ביקרו בנגב גם כמה וכמה חלוצים חדורי אידיאולוגיה ציונית נלהבת.⁴ כיבוש הנגב על ידי הבריטים במהלך שנת 1917, פתח את המרחב למחקר שיטתי ומקצועי, שנשען בעיקר על האינטרסים האסטרטגיים והמנהליים של השלטון הבריטי בארץ ישראל (UN 1922). הממשל הבריטי חילק את ארץ ישראל (Palestine)

3 רשות הטבע והגנים הלאומיים הוקמה בחוק בשנת 1998, עם איחודן של 2 רשויות, שהתקיימו בנפרד עד אז. להרחבה בנושא הרשות המחודשת ראו: חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה, תשנ"ח: <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawprimary.aspx?t=lawlaws&st=lawlaws&lawitemid=2000156>

4 במאמר זה לא נסקור את תולדות המחקר הארכאולוגי-היסטורי בנגב, שכן נושא זה זכה לתהודה רבה בידיהם של היסטוריונים וחוקרים שונים. להרחבה ראו: 2 חוברות אריאל, בעריכת אלי שילר וגבריאל ברקאי, "עם הפנים אל הנגב", שיצאו לאור בשנת 2001.

למחוזות, שבהם היוותה באר שבע נפה עצמאית שממנה נשלט הנגב כולו, אך השליטה הבריטית באוכלוסייה הברווית המקומית, הייתה לעיתים קרובות רופפת וחלקית בלבד (Nasasra 2012). לקרן לחקר ארץ ישראל – P.E.F – Palestine Exploration Fund, היה תפקיד מכריע בתקופה זו. סקרי הקרן, ובראשם סקר "מדבר צין" (1913-1914) שבו השתתפו תומס אדוארדס לורנס (לורנס איש ערב) ועמיתו צ'ארלס וולי, נערכו לכאורה למטרות מדעיות, אך היו להם יעדי מודיעין צבאי ברורים.⁵ הם יצרו את המפות המדויקות הראשונות של האזור, שהיוו תשתית לכל פיתוח עתידי, ובמקביל לעבודתם נערכו בנגב חפירות ארכיאולוגיות של חוקרים כגון ויליאם אולברייט ופלינדרס פיטרי שהחלו לחשוף את ההיסטוריה העשירה של האזור, אשר תהווה בהמשך הדרך בסיס לפיתוח תיירותי.

המחקר הציוני בנגב – אידיאולוגיה ורכישת קרקעות

במקביל למאמצים הבריטיים, החלו מוסדות ציוניים לחקור את הנגב במטרה מוצהרת לרכישת קרקעות, אשר תשמנה להתיישבות יהודית חדשה. הקרן הקיימת לישראל הייתה גורם מרכזי במאמץ זה, כשרכשה קרקעות באזור עסלוג' (לימים רביבים) כבר בשנות ה־30, אך לצידה פעלו גם יזמים פרטיים שקידמו התיישבות במקומות שונים בנגב. מאמצי ההתיישבות בנגב הוגברו בשנות ה־40 של המאה העשרים, תחת הנהגתו של דוד בן-גוריון, שקבע כי "הנגב הופך לסוגיית המפתח" בקביעת גבולות המדינה העתידית. כך ריכזה קק"ל מאמצים לרכישת קרקעות ולביסוס נוכחות פיזית, שהובילה למאמץ הקמת שבעת יישובי צפון מערב הנגב, שלוש המצפות, גבולות, רביבים ובית אשל, בשנת 1943, ובמבצע "11 הנקודות" במוצאי יום כיפור 1946. שבעה יישובים נוספים הוקמו עד לפרוץ מלחמת העצמאות,⁶ ויישוב נוסף כנקודת משמר על הדרך שהובילה לצפון והיא ברור חיל באפריל 1948. התיישבות זו ביססה שורה של מאחזים אסטרטגיים בנגב, אשר נועדו לעקוף את מגבלות הספר הלבן ולקבוע עובדות בשטח (זיוון 2023). דיווחים בעיתונות העברית מאותה תקופה, תיארו את הטיולים לנגב כעלייה לרגל לאומית לנקודות ההתיישבות החדשות, מעשה של הזדהות עם המפעל החלוצי, ובהחלט לא ייחסו להם משמעות של תרבות פנאי

5 להרחבה בנושא זה ראו: <https://www.pef.org.uk/collections/archaeological-collections/>

6 קרק, רות, 1974, עמ' 103.

ותיירות. הפעילות הבריטית והציונית בנגב טרם הקמת המדינה, מייצגות שתי נקודות מבט שונות על המרחב. הבריטים, באמצעות ה-PEF, ראו בנגב אזור חיץ אסטרטגי שיש לשלוט בו ולנהל את תושביו באופן מיטבי להשגת האינטרסים הבריטיים. הם מיפו את הטופוגרפיה ואת שבטי הבדווים למטרות ממשל ומוכנות צבאית. לעומתם, הובילו קק"ל והחלוצים הציונים גישה לאומית, הרואה בנגב אדמת מולדת שאותה יש לגאול וליישב. סיורי הפלמ"ח הראשונים בנגב (1944⁷), כמו גם הסיורים והסקרים הציוניים, היו בבחינת אקט של תביעת בעלות על הארץ, זיהוי משאבי מים וקרקע להתיישבות, וזאת תוך שרטוט חזון עתידי של חקלאות והתיישבות יהודית בכל רחבי הנגב. המורשת המנהלית והתשתיות הבריטיות (דרכים, מפות, בארות) סיפקה שלד ראשוני לפיתוח העתידי, אך היה זה החזון האידיאולוגי הציוני שסיפק את התנופה והרוח לפיתוח האינטנסיבי, למפעלי התשתית, ובסופו של דבר, ליצירת תעשיית התיירות שתפתח בנגב במהלך שנות ה-80 של המאה העשרים ואילך.

תיירות המדבר היא המשכה של הטיילות בנגב שהובילו תנועות הנוער (זכור לטוב סמינר מצדה שערך שמריה גוטמן במצדה ב-1942)⁸ והפלמ"ח. ראשוני החוקרים והטיילים בנגב מנו בין היתר את: מסעם לאילת של שמעון פרס ושמריה גוטמן ב-1945, מסע הסטודנטים להר הנגב ב-1946, מסע מדריכי הקיבוץ המאוחד שגילה את המכתש הקטן ב-1943 והרחיק עד אילת ב-1952. מסעותיהם של חוקרים מגלסון גליק ב-1934 ואילך, יוסף ויץ בערבה ב-1942 ועד פנחס סולומוניקה הגיאולוג ומשה שטקליס הפרהיסטוריון ב-1943 למכתש רמון.⁹ ואלו רק מעט מהסיירים והמגלים שחקרו את הנגב הרחוק באותן שנים.

העשורים הראשונים למדינה

החל מקום מדינת ישראל, ראתה התנועה הציונית בנגב יעד להתיישבות, שפרנסתה המרכזית תהיה על טהרת כריית מינרלים ומשאבי טבע. כך הוקמו מכרות הנחושת בתמנע, מפעלי ים המלח שסיפקו עבודה לדימונה, מפעלי כרייה במכתש רמון עבור מצפה רמון, מפעלי כרייה במכתש הגדול עבור

7 מסע פלוגה ג' בפיקוד אורי יפה שפרץ את מעלה פלמ"ח ב-1944 היה מסעה השלישי של הפלוגה לנגב.

8 ראו מאמרו של מרדכי נאור בקובץ זה על טיולי תנועות הנוער לנגב והמעמד החשוב שהיה לטיולי התנועה בפעילות של אותן השנים.

9 זיוון, זאב, 2012, עמ' 14-18.

ירוחם וכיו"ב. בעשורים הראשונים לקיום המדינה, לא ראה איש בנגב יעד תיירותי מעניין, ולא הוקמו כלל תשתיות תיירותיות, אלא לאומיות, חקלאיות, תחבורתיות, הידרולוגיות והתיישבותיות. פרויקטים אלה של תשתיות, יאפשרו בבוא היום גם את צמיחתה של התיירות בנגב. מיד לאחר מלחמת העצמאות, עמד לנגד עיני פרנסי המדינה הצורך בחיבור הדרום המבודד למרכז הארץ. כך יצאו לדרך מפעלי סלילת הכבישים הלאומיים. כביש מעלה העקרבים הבריטי, שנשלל בשנות ה-20 של המאה העשרים, חיבר את באר ירוחם עם הערבה עוד טרם קום המדינה. לאחר מבצע עובדה (מרץ 1949), סלל מחדש חיל ההנדסה את מעלה העקרבים באספלט, על מנת לחבר את הערבה לבאר שבע, ובשנים הראשונות למדינה, היתה זו הדרך היחידה להגיע לאילת ולערבה. ב־1953 נחנך כביש "מעלה תמר" לים המלח. יהודה אלמוג אמר בברכתו "כאן עוד יקומו קיוסקים". על ויטמן במדבר איש לא העז לחלום אז. ובוודאי לא על ענף האירוח של היום במועצה האזורית תמר. בשנת 1953 הושלמה סלילת "כביש הקאולין" למצפה רמון.¹⁰ בהמשך נסללה הדרך המרכזית לאילת ונחנכה בשנת 1958, וכך היה כביש 40 לדרך הראשית לאילת, עד סלילת דרך העפר בערבה באספלט, והפיכתה לכביש הערבה בשנת 1968. בשנת 1956, הוארך קו הרכבת עד באר שבע,¹¹ ויחד עם שדה התעופה הצנוע באילת, הושלם חיבור הנגב למרכז הארץ ברמה בסיסית, אשר תשפיע רבות על עיצוב הנגב בהמשך הדרך.

חזון בן־גוריון ומורשתו והקשר לפיתוח התיירות

החלטתו של דוד בן־גוריון לעבור לחוות הרועים שדה בוקר ב־1953 הייתה אקט סמלי רב עוצמה שהציב את הנגב במרכז סדר היום הלאומי. "סככת המטיילים" הוקמה בשדה בוקר לזכרו של איתן מינץ שנפל עם חבריו בדרך לפטרה ב־1953.

- 10 בדרכו אל מעלה העצמאות, ביקש בן־גוריון מקצין ההנדסה של פיקוד הדרום לעצור ליד האוהלים שראה בשדה בוקר, וירד לדבר עם החלוצים הצעירים שהתגוררו במקום. שם נפגש לראשונה עם יהושע כהן. עם שובו לתל אביב, ישב בן־גוריון ביום 28 במאי 1953, וכתב לחברי שדה בוקר את המכתב המפורסם, שלימים הניע את הגעתו להתגורר עימם בשדה בוקר (מכתב בן־גוריון 1953). יהושע כהן, חברו האישי והקרוב, הוביל לימים במדרשת בן־גוריון, את הקמת ביה"ס שדה – שדה בוקר (בשנת 1962). חזון נוסף של כהן היה הקמת מלון במצוקי הצין (ראו תמונה מצורפת).
- 11 הרכבת הבריטית שחיברה את באר שבע עם סוריה וטורקיה (עוד מימי מפעל הרכבת החיג'אזית, שהוקם בראשית המאה העשרים), חדלה לפעול בשנת 1927 מסיבות של חוסר כדאיות כלכלית.

הייתה זו סנונית ראשונה לטיילות ולתיירות אחריה. הסככה הועמדה לרשות המטיילים ללא תשלום והשלט בחזיתה העיד על היותה מפעל זיכרון למטיילים שלא שבו. חזונו של בן-גוריון על "אוקספורד ויבנה במדבר" (אתר המדרשה 2025), הוביל להקמת מדרשת שדה בוקר, שהפכה למרכז חינוכי ומחקרי, ומשכה אוכלוסייה של אקדמאים וסטודנטים שתרמו למערכת האקולוגית התיירותית המקומית. חזון זה הוביל בהמשך הדרך את פיתוח הנגב כולו, וכך למשל הוקמה העיר ערד כעיר פיתוח דרומית בקרבת ים המלח, מתוך תפיסה תיירותית וכלכלית. הקמת ערד ב־1962 הייתה יוזמה ממשלתית, שתוכננה בקפידה, תוך הסקת מסקנות ולמידה מהקמתן של עיירות הפיתוח הוותיקות בנגב (אתר עיריית ערד 2025). מיקומה נבחר במיוחד כדי לשמש מרכז עירוני לתעשיות האזור (מפעלי ים המלח, פוספטים) וכבסיס ל"תיירות ותיירות מרפא" עבור אזור ים המלח.

נראה כי בן-גוריון לא ראה בענף התיירות משלח יד ראוי והולם לחלוצים המיישבים את ארץ ישראל, אך האידיאולוגיה שהוביל בנגב, סללה את הדרך להתפתחותה של התיירות המדברית, גם אם לא בכוונת מכוון. מדרשת בן-גוריון בנגב, ובית הספר שדה, שהקימו יהושע כהן ומיכאל גל בשדה בוקר בשנת 1962, תרמו רבות לפיתוח התיירות החינוכית והטיילות ברחבי הנגב. כמה מטובי חוקרי הנגב, שירתו כמדריכים בבית ספר שדה זה. בית ספר שדה זה היה השני לאחר בית ספר שדה בעין גדי (הוקם בצריפיה הישנים של היאחזות הנח"ל שהתפנו עם מעבר הקיבוץ לנקודת הקבע ברמת ערוגות) שהקים יוסי פלדמן ב־1960. בית ספר שדה זה זכה לחסות החברה להגנת הטבע. שנה קודם לכן חנך ראש מועצת "תמר" יהודה אלמוג את אכסניית הנוער במצדה ואחר כך הוקמו אכסניות נוער גם בעין גדי, מצפה רמון ואילת.

תשתיות הלינה הראשוניות לתיירות בנגב

ההחלטה לקדם את ענף התיירות באילת התקבלה בשלהי 1951 במסגרת פעילותה של ועדת הנגב במשרדו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון. הוועדה עסקה אז בשורה של נושאים הנוגעים לפיתוח חבל הארץ המדברי שבהם: מים, תחבורה, מחצבים ועוד. אילת זכתה לסעיף מיוחד בזכות מיקומה האסטרטגי, וכך נכתב בדו"ח הוועדה: "הנגב הרחוק ואילת מהווים מרחב טיולים מצוין בתקופות החורף והאביב... המקום יהווה אבן שואבת תמידית לתיירים וטיילים

ואילת תשמש התחנה הסופית ומקום המלונה... בהתחשב עם האקלים החם, הרי עונת הרחצה בים אילת תהיה הארוכה ביותר, המטיילים ינצלו תמיד את ההזדמנות לטבול בים אותן העונות שקר לעשות כן במקום אחר בארץ, ובעונת הקיץ החמה תהיה הטבילה בים גורם מרענן מן החום" (הארץ 2011). כבר בשלהי שנות ה־40, לאחר מבצע עובדה, הוקמה באילת אכסניה צנועה על מנת לשכן פועלים ופקידים שנדרשו להגיע לעיר מתוקף תפקידם, אך זה לא היה מלון תיירותי, והלינה במקום נועדה לצורך תפקודי וניהולי של העיר ולא לשם נופש וחופשה. גם משטרת אום רשרש לשעבר מילאה תפקיד של מקום לינה בתשלום לאורחים באילת.

לצד אילת, החלו ניצנים ראשונים של אירוח בעשורים הראשונים בקיבוצים הדרומיים, אשר סיפקו את אפשרות הלינה היחידה בחלקים רבים של הנגב והערבה. קיבוצים ראשונים כמו יטבתה בערבה הדרומית (1957), ועין גדי בים המלח (1953), אירחו בתחילה פועלים, חיילים ומבקרים רשמיים. וותיקי קיבוץ סעד היו הראשונים לפתוח את חדר האוכל שלהם למטיילים מחוץ לקיבוץ, מהפיכה של ממש בדרך החשיבה הקיבוצית המקובלת עד אז. המעבר לתיירות רשמית התחולל בהדרגה, כפי שנראה בהמשך.

המלון הראשון באילת, שתפקידו היה לארח תיירים "אמיתיים", הוקם בשנת 1957. היה זה מלון "אילת", שתוכנן על ידי האדריכל תדי קיסלוב (הארץ 2011), במהלך שנות ה־60 הצטרפו אליו אט אט מלונות נוספים שהיו מודרניים יותר ובהם: "הסלע האדום" ו"מלכת שבא", אשר סימנו את דרכה של אילת לעתיד לבוא.¹² בשנת 1962 נפתח בבאר שבע מלון "נאות מדבר", שהיה למלון המודרני הראשון בעיר, אשר שם לעצמו למטרה להוות בסיס יציאה לטיולים בנגב (הצפה 1962). ים המלח, משך תיירים ומבקרים בזכות ייחודו עוד טרם קום המדינה, אך רק לאחר הקמת קיבוץ עין גדי שעלה לקרקע בשנת 1956, נוצרו במקום תשתיות שאיפשרו מתן שירותי אירוח למבקרים שלא התגוררו במרחב.¹³ שנים בודדות

12 יש לזכור כי בעשורים הראשונים לקיומה, נשענה פרנסתה של אילת על מכרות הנחושת בתמנע ועל הנמל. התיירות החלה להתפתח בשנות השישים. בפרסום עיריית אילת מ־1970 נאמר ש־39.9% מהמועסקים באילת הועסקו בתיירות ושירותים (ברעם, זוהר, הפעילות הכלכלית באילת 1969, עיריית אילת, 1970). באופן משמעותי רק בשנות ה־80 של המאה העשרים, לאחר משבר וסגירת מכרות תמנע, המריאה תיירות אילת לכיוון שאנו מכירים היום

13 סיפור הקמת מפעלי ים המלח בהובלת משה נובומיסקי וחברו מוסייה לנגוצקי, אמנם קדם לחברי עין גדי בעשרות שנים, אך המוטיבציה שלהם היתה כלכלית והתיישבותית. חברת האשלג, היא שעמדה מאחורי פתיחתו של מלון קליה ע"י הארי לוי ב־1940.

לאחר עלייתם לקרקע, עוד בשלהי שנות ה־50, פתחו חברי עין גדי את בתיהם לאירוח תיירים מחו"ל, אשר ביקשו ליהנות מרחצה בים המלח ומחופשה במקום. המלון התיירותי הרשמי בקיבוץ עין גדי נפתח לבסוף בשנת 1960. עיון בעיתוני התקופה, חושף התעניינות רבה של יזמים להקמת מלונות ותיירות מרפא באזור נווה זוהר ועין בוקק, אך יוזמות אלו התקשו לממש את חזונם, בשל האתגר להקמת תשתיות בסיסיות במרחב. הפיתוח המלונאי לצורכי תיירות בדרום ים המלח, החל בעין בוקק בשלהי שנות ה־60, עם הקמתו של מלון "גלי זוהר" בשנת 1969 ואחריו עם מלון "עין בוקק" שקם בשנת 1971. גל הפיתוח המלונאי הצנוע הזה, היה ראשיתו של ענף התיירות בנגב, אך הפיתוח בעשורים הראשונים היה בעיקר תולדה של יוזמות פרטיות, ולא חזון מדיני סדור בנושא תיירות. בעשורים הללו, ראו ממשלות ישראל את הנגב דרך עדשות לאומיות-התיישבותיות, והכלכלה המרכזית נשענה חקלאות ותעשייה.

ההחלטה לפתח את כביש הערבה (כביש 90) בשלהי שנות ה־60, כעורק התחבורה הראשי לאילת, נבעה משיקולים אסטרטגיים ולוגיסטיים – הכביש היה מישורי יותר, מהיר יותר, וחיבר את יישובי הערבה החקלאיים לעיר הדרומית. מבלי משים, הייתה להחלטה זו השפעה עמוקה ומתמשכת, וככל הנראה בלתי מכוונת, על התפתחות מרחב התיירות של הר הנגב ורמת הנגב. העיירה מצפה רמון, שנוסדה ב־1953 על מנת לשרת את הכביש המקורי – כביש 40, הפכה ליישוב שולי בכביש עוקף. מצב זה הוביל לעשורים של קיפאון כלכלי בעיירה, אשר באופן אירוני האט את התפתחותה של מצפה רמון ושימר את אופייה הייחודי, המבודד, בבחינת "מקום בסוף הדרך". עשורים לאחר מכן, יעמוד האופי המיוחד והמבודד של מצפה רמון במוקד הפיתוח התיירותי של העיירה, ויהיה לנכס התיירותי העיקרי שלה. כך נמשכו למצפה רמון אמנים, אנשי תרבות, סירים ומטיילים שחיפשו שקט ונופים דרמטיים. ההתפתחות המואצת של התיירות באילת ובים המלח בשנות ה־80, הותירה את רמת הנגב ומצפה רמון מחוץ לתמונת הפיתוח בראשית הדרך, וכך הפך החיסרון הראשוני ברבות הימים ליתרון תיירותי ייחודי, אשר ישרת את התיירות בהר הנגב, לאורן של מגמות חדשות ועדכניות בביקושי התיירות בישראל.

גל הפיתוח התיירותי בשלהי שנות ה־80

שינויים כלכליים דרמטיים שהתחוללו בכלכלת ישראל בשנות ה־80, הובילו לשינויים במבנה ענפי המשק. בשנים הללו החלה להתפתח תיירות הנופש בישראל עם הקמתם של מלונות רבים בשלושה מתוך חמשת מוקדי התיירות הגדולים של מדינת ישראל – אילת, ים המלח ותל אביב. עד אז, התרכזה תעשיית התיירות הישראלית בעיקר בירושלים ובגליל (טבריה), נצרת ומרחב הכנרת). לצד התפתחות לאומית זו, פעלו בשטח גורמים נוספים, העתידים לעצב את התיירות בנגב. הקמת "המחלקה לשיפור נוף הארץ ופיתוח אתרים היסטוריים" הוקמה ב־1955 ע"י יעקב ינאי. עם השנים הייתה לרשות הגנים הלאומיים. רשות שמורות הטבע הוקמה בשנת 1964 (השתיים אוחדו ב־1998 לרשות הטבע והגנים – רט"ג) הייתה רגע משמעותי מאד בתולדות התיירות והטיילות במרחב הנגב. הרשות לקחה על עצמה את הניהול והפיתוח של אתרי מורשת וטבע מרכזיים שביניהם: תל ערד, תל באר שבע, הערים הנבטות- ביזנטיות עבדת, ממשית, ניצנה ושבטה, שהפכו מאתרי מחקר ארכיאולוגיים גולמיים ליעדי תיירות נגישים, עם מרכזי מבקרים, שילוט ותוכניות שימור. תוך זמן לא רב, הובילו רשות הטבע והגנים הלאומיים את הכרותם של שטחים נרחבים בנגב כשמורות טבע ו/או כגנים לאומיים. הכרזות אלו סייעו לשימור הנופים מחד גיסא, ולפיתוח אפשרויות הטיול בהם, באמצעות הנגשה, הקמת תשתיות וסימון השבילים.

לצד פעילותה של רט"ג, הובילה החברה להגנת הטבע¹⁴ את תחום הטיילות המדברית, ותשתיות תיירות חיוניות הוקמו בדמותם של בתי ספר שדה ברחבי המדבר שביניהם בית ספר שדה עין גדי, בית ספר שדה הר הנגב במצפה רמון, ובית ספר שדה אילת. אכסניות אלו, הפכו לתשתית חיונית לקיום טיולים במדבר המרוחק. בשנת 1962, הוקם במדרשת בן-גוריון בשדה בוקר בית ספר שדה חלוצי עצמאי, בהובלת יהושע כהן ומיכאל גל. מוסד חינוכי ותיירותי זה, מילא תפקיד משמעותי בקידום חזון בן-גוריון ליישוב המדבר. מנהלו השלישי של בית ספר שדה היה עזרא אוריון שדחף להקמת התיכון לחינוך סביבתי במדרשה כבית ספר ייחודי שבתוכניתו סדנאות וטיולים במרחבי הנגב. מוסדות חינוכיים

14 החברה להגנת הטבע הוקמה בשנת 1953 כעמותה ציבורית שמטרתה להגן על הטבע בישראל מפני פיתוח יתר. להרחבה ראו: אריאל, דניאלה, 1997, "הבניה תרבותית של טבע: המקרה של החברה להגנת הטבע בישראל", מגמות, עמ' 189-206.

אלה היו חיוניים עבור דורות של חובבי ושוחרי המדבר, והם עמדו במוקד פיתוח הקהל העתידי אשר יצרוך את התיירות המדברית בנגב. בתי הספר שדה של החלה"ט, משכו את טובי המדריכים ואנשי השטח, שחינכו דורות של תלמידים וחיילים והנחילו להם את אהבת הנגב, ובכך יצרו הערכה תרבותית שקדמה לתיירות ההמונית המסחרית. התיירות החינוכית מבתי ספר שדה ועד לקהילה החינוכית בניצנה, דרך מחנות הגדנ"ע ועד לישיבה הסביבתית במצפה רמון נתנו כולם את חלקם בטיילות שהביאה אחריה את התיירות לנגב.

פעילות ממסדית - הקמת רשויות לפיתוח הנגב

בשנת 1988, העבירה ממשלת ישראל את החלטת הממשלה נגב 7, שבאמצעותה הוקמה המנהלת לפיתוח התיירות בנגב (אבני 2001). המנהלה, שהוקמה כזרוע של משרד התיירות בנגב, איגמה לראשונה תקציבי פיתוח משמעותיים מאד בהיקף של למעלה מ-30 מיליון דולר, ובעזרתם משכה השקעות פרטיות בהיקף גדול יותר לנגב. הנחת היסוד לתוכנית לפיתוח התיירות בנגב, גרסה כי התיירות המדברית תהיה תיירות נישא מרתקת ומעניינת, אך אין לה יכולת לעמוד בפני עצמה, ולכן עליה להישען על פיתוח התיירות ההמונית באילת ובים המלח, תוך שימור המרחבים המדבריים עם פיתוח מוגבל (אבני 2001). תפיסה זו הובילה לפיתוח המלונאות הקלאסית רחבת ההיקף באילת ובים המלח, ואפשרה את פיתוח תחומי הטיילות והתיירות המדברית בערד, במצפה רמון, ברמת הנגב ובערבה. את פעילותה רחבת ההיקף של המנהלה לפיתוח התיירות בנגב, הוביל זאב טמקין (זורקין), איש קיבוץ יטבתה דאז, שעזב תפקיד בכיר ברשות שמורות הטבע לטובת תפקיד מנכ"ל המנהלה. לצד המנהלה לפיתוח התיירות בנגב, הקימה ממשלת ישראל באותן שנים גם את הרשות לפיתוח הנגב, שהוקמה בחוק בשנת 1991. רשות זו, הפכה לגוף הממשלתי המרכזי לתיאום הפיתוח ברחבי הנגב על בסיס חוק הרשות לפיתוח הנגב. הרשות לפיתוח הנגב הייתה מעורבת מראשית הדרך גם בתחום התיירות, אך רק עם סגירת המנהלה לפיתוח תיירות בנגב בשנת 1999, לקחה על עצמה את הובלת הפיתוח התיירותי. בשנים הללו, היתה מעורבת גם הסוכנות היהודית בפיתוח התיירות בנגב, וסייעה בתקציבים לקידום ושיוק התיירות הצעירה שהחלה להתפתח ברחבי המדבר. אם בוחנים את פעילותן של רשות הטבע והגנים והחברה להגנת הטבע דרך משקפת הפיתוח התיירותי-כלכלי, נראות החלטותיהן דאז פרדוקסליות,

שכן באמצעות הכרזה על שטחים עצומים כשמורות מוגנות,¹⁵ הן הגבילו סוגים מסוימים של פיתוח כמו תעשייה או הרחבה ההתיישבות העירונית. אולם פעולתן זו, יצרה למעשה את הנכס התיירותי העיקרי של הנגב ומיתגה אותו לעתיד. אלה הם נופי הפרא הבתוליים, אתרי המורשת, המסלולים, נופי המדבר רחבי הידיים, החשיכה הטבעית בלילה והשקט המדברי. בהמשך הדרך, נעשה פיתוח מבוקר ורגיש להנגשת הנכסים הללו באמצעות סימון שבילים, בניית מרכזי מבקרים, הקמת תשתיות אירוח, הצללה, שירותים, מגרשי חניה, שילוט תיירותי וכיו"ב. כך הוקמו ופותחו במהלך שנות ה-80 וה-90 של המאה העשרים (לאחר הנסיגה מסיני ב-1982), כמה מן האתרים המובילים בתיירות המדברית כיום, שביניהם: גן לאומי עבדת,¹⁶ גן לאומי אשכול, גן לאומי תל ערד, גן לאומי ממשית, גן לאומי תל באר שבע, תשתיות התיירות במכתש רמון, בבורות לוץ ועוד.¹⁷ נראה כי השימור בנגב לא היה כוח אנטי-פיתוחי; אלא למעשה, אקט של פיתוח מבוקר. המנהלה לפיתוח התיירות בנגב הובילה קו פיתוח מאוזן ורגיש, שנשען על אסטרטגיה תיירותית המבוססת על אותנטיות, טבע ומורשת. מסגרת מוסדית זו הבטיחה שעם צמיחת התיירות בעתיד לבוא, יהיו הנכסים המרכזיים שלה – אותם נופים ואתרים שמבקשים המבקרים לראות ולחוות. כך נוצר לימים מודל בר-קיימא המגדיר במידה רבה את אופי התיירות בנגב עד ימינו.

תחת תפיסת פיתוח זו, הפכו אילת וים המלח למוקדי תיירות נופש קלאסית רבי עוצמה. תנופת הפיתוח של שלהי המאה העשרים, הובילה להקמתם של קרוב ל-4,000 חדרי מלון בים המלח, ובימים אלה נמשכת ביתר שאת תנופת הפיתוח התיירותי בים המלח, עם הקמתם של עוד אלפי חדרי מלון, טיילות, תשתיות ואטרקציות. ים המלח צפוי להגיע תוך עשר עד עשרים שנים למספר שיא של 9,000 חדרי מלון (משרד התיירות 2025). באילת הגיע בשנים אלו מספר

15 להרחבה בסוגיית הכרזות שמורות וגנים לאומיים, ראו: <https://www.parks.org.il/article/npa/>

16 גן לאומי עבדת פותח ע"י רשות הגנים עוד בראשית שנות השישים. הגן הופעל כענף התיירות של קיבוץ שדה בוקר. בין פעולות הפיתוח הקשורות אליו היו סלילת המעלה מעין עבדת לרמת המדבר ("מעלה הסולמות") שפרץ יהושע כהן עם חוצבים בדואים. עזרא אוריון כמנהל בית ספר שדה החל במבצע סימון שבילי המדבר. השלט הייחודי קטום האף שעיצב, קדם לכל מסמני השבילים בנגב מאז ועד היום.

17 ראוי לציין כי שמורת הטבע עין גדי קדמה להר הנגב, והתרחשה כבר בשנת 1971, לאחר שבית ספר שדה עין גדי הוקם במקום בשנת 1959 על ידי יוסי פלדמן איש רביבים.

חדרי המלון לכ-12,000, והעיר שכבר מיצבה את עצמה כמוקד תיירות הפנים המוביל בישראל, ממשיכה בתנופת פיתוח תיירותית משמעותית (פתאל 2015). במאמר זה נסתפק בהבנת מקומם התיירותי המרכזי של ים המלח ואילת כמוקדי תיירות נופש וחופשה קלאסיים, המושכים בעיקר תיירות פנים ישראלית. לא נרחיב אודות תפקידם זה, הראוי למאמר נפרד.

הפיתוח התיירותי בשנות התשעים

במהלך השנים הללו, התחוללו בנגב תהליכי פיתוח תיירותי משמעותיים, חלקם בהכוונה לאומית ממסדית, ואחרים בהכוונה מקומית או פרטית. התיירות הבדווית המודרנית הינה תופעה חדשה למדי, שכן בני החברה הבדווית נהגו לארח את עוברי האורח במדבר כדרך חיים, ולא ראו באירוח תיירים מקור לפרנסה.¹⁸ עבור החוקרים, הסיירים והמטיילים, שהגיעו למדבר בימי ראשית הציונות, היו הבדווים בדרך כלל מורי דרך, מובילים, או מקור למידע מקומי ייחודי. העשורים הראשונים תחת מדינת ישראל, הותירו את בני החברה הבדווית חסרי בסיס כלכלי, והדחיקה משטחי המרעה ההיסטוריים, לא הוסיפה ליכולתם להתפרנס בנגב. כך החלו לצוץ ברחבי הנגב אתרי אירוח בדווי, המציעים חוויה מקומית, אשר לעיתים הייתה אותנטית יותר, ולעיתים פחות. המוצר התיירותי הבדווי שהתפתח בנגב בשנות ה-80, וה-90 כלל לרוב לינה באוהלים בדוויים, אירוח מדברי עם טקס הקפה המר, ושתיית תה מתוק, טיולי גמלים, סיפורים סביב המדורה, וחוויה מוזיקלית בדווית מקומית בליווי כלי נגינה מסורתיים. שיא החוויה היה בדרך כלל "חפלה בדווית", במהלכה מוגשים לאורחים מגשי נחושת עמוסי כל טוב, עם אוכל אשר מבחינה היסטורית אינו בדווי כלל ועיקר. נראה כי התשתית הזו שקמה באתרים שונים ברחבי הנגב, משכה מבקרים רבים לחוויית האירוח הבדווי. סביר להניח כי מרבית האורחים והמבקרים הן מתיירות מקומית ישראלית והן מתיירות נכנסת, נהנו מהחוויה, מבלי שהיו מודעים כלל לעובדה, כי הארוחות שאכלו, אינן מאפיינות את המטבח הבדווי המסורתי הצנוע, שהיה נהוג במדבר מאות שנים, טרם הקמת ענף התיירות. במהלך העשור השני של שנות האלפיים, עוברת התיירות הבדווית בנגב תנופת קידום

18 למעשה, עבור הבדווי בן המדבר, אירוח עוברי האורח החולפים בשטחו, הינה חובה מוסרית עליונה, ונחשבת כנוהג אצילי מכובד. גביית תשלום עבור שירותי אירוח, נראה היה לבדוים בראשית הדרך כמעשה מבזה ובלתי ראוי. נושא זה עבר שינוי משמעותי.

משמעותית, הנהנית מתקציב ממשלתי של משרד החקלאות, תחת מותג "קסם המדבר", שפותח ברשות לפיתוח הנגב (משרד ראש הממשלה 2022).

פיתוח חוות הבודדים ו"דרך היין בהר הנגב"

במהלך שנות ה-90 החל להתגבש רעיון התיישבותי בעל אופי תיירותי משמעותי במרחבי רמת הנגב, שהינה המועצה המוניציפלית הגדולה בשטחה בישראל.¹⁹ קידום רעיון התיישבותי ייחודי זה, נעשה בהובלתו של שמוליק ריפמן ז"ל – ראש המועצה דאז, שזכה למעמד של "שריף" מוכר בנגב, והיה ידוע בגישתו הציונית – מעשית להתיישבות. הבסיס הרעיוני להקמת חוות הבודדים ברמת הנגב, כלל הקמה של חוות קטנות בניהול משפחתי באזורים מרוחקים, אשר תתמקדנה בחקלאות ייחודית ובתיירות (רכטמן 2011). המסגרת החוקית התבססה בתחילה על החלטת מינהל מקרקעי ישראל מ-1990, ועל התמיכה הבלתי מסויגת של המועצה האזורית רמת נגב, אך חוות רבות עלו לקרקע ללא שיהיו בידיהם את מלוא המסמכים הדרושים. כך הוקמו ברחבי רמת הנגב 28 חוות חקלאיות, שבחלקן פיתחו המתיישבים גם חוויות תיירותיות ואירוח, המקושרים לגידולים החקלאיים. חלק מהחוות עוסקות בגידול זיתים לשמן, אחרות הן חוות צאן לחלב וגבינות, וכמה חוות מתמקדות בגידולי גפן וייצור יין, מה שהיווה בסיס להתפתחותה של תיירות היין בנגב, ההולכת וצוברת פופולריות בעשור האחרון.²⁰

היוזמה להקמת "דרך היין בנגב", שהפכה לחלק רשמי מתוכנית מתאר מחוזית (תמ"מ/4/14/42), שאפה ליצור אשכול של עד 30 חוות בודדים לאורך הכבישים הראשיים של רמת הנגב, עם התמחות בגידול גפנים ובתיירות. זו הייתה פעולה מכוונת של "יצירת מקום" (Place-making), מיתוג האזור כארץ היין המדברית של ישראל, תוך יצירת קשר היסטורי ל"דרך הבשמים" הנבטית העתיקה. מאז

19 שטחה של המועצה האזורית רמת הנגב נפרס על פני 4.2 מיליון דונם, המהווים כ-19% משטח מדינת ישראל, ללא יהודה ושומרון.

20 סוגיית תיירות היין המתפתחת בנגב, ראויה למאמר נפרד ומקודמת במרץ רב בעזרתה של קרן מיראז' הפילנתרופית, אשר הקימה בשנת 2020 את מועדון יקבי הנגב, המונה כיום (אוגוסט 2025) 55 יקבים וכרמים ברחבי הנגב כולו. להרחבה בסוגיית דרך היין בנגב ותיירות היין ראו את תוכנית המתאר המחוזית 4/14/42 שאושרה בשנת 2007, וכן ראו מאמר: Benner, Maximilian, and Shihar Shilo, "Discourse as a carrier of history: wine tourism in the Negev and its evolution", *European Planning Studies*, 32.4 (2024): 739-759.

התפתחה תיירות היין בנגב באופן משמעותי, וכיום, מציעים יקבי בוטיק רבים בנגב חוויה של טעימות יין, ארוחות ולינה, ובכך נוצר למעשה ענף תיירותי חדש בנגב. "מועדון יקבי הנגב", שהוקם על ידי קרן מיראז' הפילנתרופית בשנת 2020, מיסד את המאמץ הלאומי הזה באופן משמעותי, ונתן לו תוקף כלכלי ותיירותי. "דרך היין בנגב" אינה רק נטיעת כרמים והקמת יקבים. זהו אקט לאומי ומקומי של הנדסת נוף ויצירת זהות אזורית חדשה. על ידי פיזור כרמים ירוקים, חוות בוטיק, יקבים ומוקדי אירוח מדבריים, משנה יוזמה זו באופן פיזי וקונספטואלי, את הנגב משממה צחיחה לנוף "טוסקני" יצרני ואטרקטיבי. עליית חוות הבודדים על הקרקע במהלך שנות ה-90, נעשתה כאמור ללא תהליך מכרזי סדור ומלא של מינהל מקרקעי ישראל, מה שהוביל ברבות הימים לצורך בתיקון לחוק הרשות לפיתוח הנגב. במהלך שנת 2010, חוקקה כנסת ישראל תיקון לחוק, אשר יצר מגננון להכשרה בדיעבד של חוות אלו, מהלך זה מדגים שינוי במדיניות הממשלתית ותמיכה בצורת התיישבות זו (חוק הרשות לפיתוח הנגב תיקון 4, 2010).

להיבטים פוליטיים אלה יש משמעות רבה בנגב. לצד הפיתוח התיירותי אותו רואים רבים בחיוב, יש גם פנים אחרות, שמייצר אקט התיישבותי זה, אשר אינו נתפס כניטרלי על ידי כלל בעלי העניין. עתירה שהוגשה לבג"ץ נגד התוכנית בשנת 2006, טוענת כי פיתוח זה מתרחש במרחב ששימש היסטורית את הבדווים למרעה ולהתיישבות.²¹ הקמת חוות הבודדים ופרויקט דרך היין בנגב, נתפסים על ידי החברה הבדווית כהשתלטות על שטחי המרעה ההיסטוריים שהיו בבעלותם בעבר, ומסייעים לתפיסתם לביסוס השליטה היהודית-ציונית-לאומית באדמות מדינה. נראה אם כן כי הפיתוח התיירותי מייצר קונפליקט מקומי משמעותי, בו מייצר פיתוח נוף מסוג מסויים, דחיקה של נוף מסוג אחר. דרך היין האידיאלית אמנם יצרה שינוי מרענן בנופי הנגב, אך היא דוחקת מפניה את הנוף הפסטורלי הבדווי המסורתי. נראה אם כן כי פיתוח התיירות בנגב אינו רק פעילות כלכלית, אלא כוח רב עוצמה במאבק המתמשך על קרקע, משאבים ועל עצם זהותו של הנגב.

לצד שני היבטים אלה מרכזיים אלה, התחוללה במהלך שנות ה-90 תנופת פיתוח תיירותית, שנהנתה מעידוד תקציבי של המדינה, תקציבים ממספר רשויות

21 העתירה התבררה במשך שנים ספורות, עד שנדחתה לחלוטין על ידי בג"ץ, אשר אישר את החלטת רשויות התכנון בדבר הקמת דרך היין בנגב: <https://katzt.net/a58774>

מוניציפליות בעלות יכולת בנגב, וכן הון שמקורו ביזמים פרטיים, שהקימו שורה של שירותי תיירות ברחבי הנגב. הפיתוח התיירותי בתקופה זו גלש מזרחה גם לערבה התיכונה ולערבה הדרומית (חבל אילות), שם הוקמו צימרים רבים, ולצידם קמו ראשוני היזמים התיירותיים שהחלו לפתח אטרקציות מדבריות. במצפה רמון קם בראשית שנות ה-90 מלון פונדק רמון מרשת ישרוטל, שהיה לסנונית הראשונה בעולם המלונאות המדברית, והחל את תהליך הפיכתה של מצפה רמון לכירת התיירות המדברית של הנגב. באותן שנים, עבר גם פארק תמנע שבדרום הערבה, תהליכי פיתוח מרשימים שהפכו אותו למוקד תיירות מצליח ואתר אירועים יוקרתי. במדרשת בן-גוריון בנגב, נערכו בשנים הללו, שלושה מחזורים מלאים של קורס מורי דרך מדברי בפיקוח משרד התיירות. קורסים אלה שהוביל רמי חרובי מבארי, הכשירו שורה של מורי דרך מקומיים, שתרמו רבות לפיתוח התיירות המדברית בנגב. נראה כי ניתן לומר, שבשנים הללו עלתה התיירות המדברית כולה מדרגה משמעותית, והחלה לספק מוצרים מורכבים ומתוחכמים יותר במרחבי הנגב כולו. בתקופה זו, בה נחתו טיסות רבות מחו"ל בשדה התעופה עובדה ובאילת, היו בנגב ובאילת תיירים רבים מחו"ל, והביקוש הוביל להקמתן של חברות טיולי ג'יפים, מאהלי אירוח, טיולי גמלים ושורה של אטרקציות וחוויות נוספות. טיסות הצ'רטר שנחתו באילת עד פרוץ האינתיפאדה השנייה בספטמבר 2000, גרמו לגאות משמעותית בתיירות המדברית, אשר זכתה לעדנה בשנים הללו.

פורום תיירות נגב – שנות האלפיים המוקדמות

בראשית שנות האלפיים, עם עצירתה המוחלטת של התיירות הנכנסת לישראל ככלל ולאילת בפרט, עבר ענף התיירות בנגב משבר חריף. האינתיפאדה השנייה, חיסלה לחלוטין את ענף התיירות הנכנסת, אך פגעה קשה מאד גם בתיירות הפנים כולה ובתיירות החינוכית בפרט.²² בשנים אלו, לאור סגירתה של המנהלה לפיתוח תיירות בנגב, הובילה הרשות לפיתוח הנגב את תחום התיירות בנגב כולו, ובה התנהל גוף מקצועי של רכזי התיירות מכל הרשויות השותפות.

22 במהלך השנים 2001-2004 תחת מוראות הפיגועים הקשים של האינתיפאדה השנייה, נפגעה מאד התיירות בכל רחבי הארץ, ואתרי תיירות שעבדו עם תיירות חינוכית עמדו שוממים לחלוטין. התיירות הנכנסת נעצרה כמעט לחלוטין, ותיירות הפנים האטה משמעותית את פעילותה, כך שענף התיירות בנגב עבר משבר משמעותי. תחילת הצמיחה התיירותית מחדש החלה אט אט במהלך שנת 2003.

רכזי התיירות היו ממונים על תחום התיירות ברשויות המוניציפליות השותפות לרשות לפיתוח הנגב. בחלק מהרשויות היתה כבר תיירות מפותחת בתקופה זו, בעוד ברשויות אחרות עשו יזמי התיירות צעדים ראשונים לקראת פיתוח הענף. בשנים הללו, התמקדה הרשות לפיתוח הנגב בשיווק וקידום התיירות בעיקר באמצעות קמפיינים פרסומיים, והפקת אירועים, שתפקידם היה לייצר פעילות ותוכן מלאכותיים, שימשכו קהל לנגב. כפי שצוין קודם לכן, מנהלי התיירות של אילת וים המלח לא היו חלק מהתארגנות זו, שכן היעדים הללו כבר היו מפותחים וחזקים, ומשכו קהל רב של נופשים מקרב התיירות הישראלית, לצד פלחים מסויימים של תיירות נכנסת.

פורום תיירות נגב - גוף וולונטרי שכלל את כל מנהלי התיירות בנגב, נוהל בשנים הללו בהתנדבות על ידי רז ארבל - רכז התיירות של רמת הנגב, שתרם רבות לפיתוחה ל התיירות המדברית בנגב כולו. הפורום ניהל תקציב תיירות משותף שנהנה מתמיכת הסוכנות היהודית, אשר הגדילה את התקציב הצנוע שהעמידה הרשות עצמה. לתקציב השנתי של הפורום, תרמו גם הרשויות המוניציפליות סכום סמלי, שאיפשר להן להיות שותפות להחלטות. בעזרת תקציבים אלה, נעשו פעולות שעיקרן שיווק וקידום התיירות בנגב. תחום התכנון הסטטוטורי, החיוני לקידום תיירות והקמת תשתיות, נותר בידי הרשויות המוניציפליות עצמן, וכך קידמה כל רשות את הפיתוח והתכנון בתחומיה. החל משנת 2007 ואילך, עלה על מפת התיירות בנגב פסטיבל "דרום אדום" המפורסם, שהחל כיוזמה מקומית במועצה אזורית אשכול, והפך למותג משמעותי של הנגב המערבי כולו. הפסטיבל נשען על הפריחה האותנטית המרשימה של אלפי כלניות, שיצרו מרבדים אדומים בשטחים נרחבים בנגב המערבי כל חורף. במקביל התבססו בנגב אירועי תיירות ופסטיבלים נוספים במהלך השנים הללו. כמה שמות מוכרים עדיין עומדים במבחן הזמן ובהם האירועים: פסטיבל התמר למוסיקה בים המלח, יוגה ערבה, קיץ של כוכבים במצפה רמון, פסטיבל ערד למוסיקה ועוד...

המדד המוחשי ביותר להתפתחות התיירות בנגב, הינו הגידול במספר חדרי המלון, שכן אלה הן תשתיות התיירות החשובות ביותר. נסקור כאן בקצרה את ההיבט המרכזי הזה בפיתוח התיירות, שכן זהו אינדיקטור להיקפי התיירות בכל מרחב ורשות בנגב.

העיר אילת, שבראשית דרכה נסמכה על מכרות תמנע ונמל אילת, צמחה מקומץ מלונות צנוע ושולי בתחילת שנות ה-60 לעיר נופש מרכזית, המובילה

את התיירות בישראל. השלמת השלב השני של מלון "מלכת שבא" ב-1964 הביאה אותו ל-84 חדרים, והפכה אותו לגדול בעיר באותה עת. בשלהי המאה העשרים, כבר היו באילת כעשרת אלפים חדרי מלון. כיום יש באילת 12,000 חדרי מלון, כמה מאות חדרי אכסניה ועוד כמה אלפי יחידות אירוח תיירותיות אחרות, המוצעות לתיירים בעיר על גבי פלטפורמות קידום ושיווק כגון: Airbnb ואחרות. בעת כתיבת שורות אלו (אוגוסט 2025), מתוכננים לקום באילת עוד אלפי חדרי מלון חדשים (משרד התיירות 2020).

ביום המלח (עין גדי, עין בוקק ונווה זוהר), החל הפיתוח התיירותי בשלהי שנות ה-60, אך כבר בשנת 1988 היו במרחב שישה מלונות. במהלך שנות ה-90, חלה תנופת בנייה משמעותית בחופי ים המלח עם הקמתם של מלונות נופש גדולים, ותוך זמן קצר עמד מספר החדרים בים המלח על 4,000. הפיתוח המלונאי בים המלח, פגע קשות בביקוש למלונות בערד, אשר נהגו לארח את חובבי ים המלח עד לאותה תקופה. המלונות של שנות ה-90 נהנו ממיזוג אוויר, שלא היה קיים בשנות ה-60 בישראל, וכך נסתיימה כמעט לחלוטין תקופת הביקוש למלונות ערד, שהיו הפתרון לחובבי ים המלח בראשית הדרך. גם מרכז המבקרים של רשות הטבע והגנים בערד סגר שעריו. בימים אלה עוברת התיירות בים המלח פיתוח נרחב, הצפוי להגדיל את מספר חדרי המלון ל-9,000 סך הכל. לצד פיתוח המלונות, עברו חופי ים המלח שדרוג משמעותי, תוך בניית הגנות מתוחכמות, שתפקידן למנוע את הגעת מי המלח של הים אל יסודות המלונות בחוף הדרומי של נווה זוהר ועין בוקק. פתיחתו של מרכז המבקרים במחנה העובדים הישן בסדום ע"י חברת מפעלי ים המלח הוסיפה ממד של עניין למבקר באזור.

בצד המלונאות שהתפתחה בים המלח ובאילת, קמה ועלתה בשנות ה-80 וה-90 גם תופעת הצימרים והאירוח הכפרי בקיבוצים. הקמת מוקדי אירוח אלה בקיבוצים, היתה תוצאה של שינויים כלכליים וחברתיים משמעותיים במשק הישראלי, שבהם ירידת קרנה של החקלאות, שהובילה לבעיות כלכליות בקיבוצים רבים. באותה תקופה, חלו שינויים מרחיקי לכת באורח החיים הקיבוצי, שכן תהליכי הפרטה הובילו לסיימה של תופעת "הלינה המשותפת", שהייתה נוהג רווח בקיבוצים עד אז. בתי הנוער הקיבוצי, שעבר ללון עם ההורים בבית הפרטי, עברו מתיחת פנים ושיפוץ קל, וכך נולדו בכל הארץ אתרי אירוח כפרי בקיבוצים. כמה אתרים כאלה קמו גם בקיבוצי הנגב, ובכך הצטרפו למלונות, לחוות הבודדים ולאתרי האירוח הבדווי הגדולים, שהציעו לינה באוהלים. בית הארחה במשאבי שדה ומלון האירוח בקטורה יעידו על הצלחת הענף בקיבוצים.

בטבלאות שתוצגנה להלן, ערכנו סיכום תמציתי לתהליכי ההתפתחות של התיירות בנגב, כפי שנסקרו עד כה, וכן לתהליך הגידול בהיצע חדרי האירוח ברחבי הנגב. ראוי לציין כי חלק מהמספרים נשענים על הערכות מלומדות, שכן חלק מיחידות האכסון התיירותי לא נספרו ולא תועדו באופן סדיר, כך שחסרים נתונים מדויקים משנים מסויימות.

טבלה 1: אבני דרך כרונולוגיות בהתפתחות התיירות בנגב

עשור	תשתיות מרכזיות	התפתחויות מוסדיות	תשתיות תיירות ואתרים חדשים
1920-1940	סלילת דרכי עפר ראשוניות	סקרי ה־PEF, רכישות קרקע של קק"ל	חקר ארכיאולוגי, סיורים חלוציים
1940-1950	הקמת 7 יישובי צפון מערב הנגב, 3 המצפים ו־11 הנקודות, 7 יישובי העיבוי	התמקדות קק"ל בנגב	התיישבות אסטרטגית כ"אטרקציה" לאומית
1950-1960	חידושו של מעלה עקרבים (1950) סלילת כביש 40 (מעלה העצמאות, 1953), חנוכת הכביש המרכזי לאילת (1958), רכבת לבאר שבע (1956)	חזון בן גוריון, שדה בוקר, מצפה רמון, עין גדי, יטבתה ועין יהב, חוות עין חצבה ונאות הכיכר עולים לקרקע	אכסניות ראשונות באילת, בית ספר שדה בעין גדי. קו אוטובוס ראשון לאילת של אגד
1960-1970	סלילת כביש 90 לאילת, הקמת ערד (1962)	אכסניות נוער בסדום/מצדה, עין גדי ואילת, הקמת מדרשת שדה בוקר, הקמת חברת טיולי המדבר "נאות הכיכר", הקמת רשות הגנים ורשות שמורות הטבע (1964), בתי ספר שדה בעין גדי, בשדה בוקר ובאילת. ביד מרדכי נחנך מוזיאון מ"שואה לתקומה"	מלונות מודרניים ראשונים (אילת, באר שבע, ים המלח), פיתוח גנים לאומיים ראשונים (עברת, שבטה, ערד)

1970-1980	הרחבת כביש 90, כבישים לים המלח	הקמת יישובים בערבה (קטורה, סמר, פארן, צופר). צריף בן-גוריון בקיבוץ שדה בוקר נפתח למבקרים	קווי אוטובוס סדירים לאילת (1971), תיירות מרפא בים המלח, תחילת אירוח בקיבוצים
1980-1990	הקמת תשתיות התיירות באילת ובים המלח והכרות שמורות טבע בנגב	הקמת המנהלה לפיתוח התיירות בנגב (1989)	מלון ראשון במצפה רמון, קמפיינים לתיירות פנים
1990-2000	תנופת בניית מלונות בים המלח ובאילת, סיום סלילה באספלט של כביש 40 כולו	הקמת הרשות לפיתוח הנגב (1991), איחוד רט"ג (1998)	תחילת יוזמת חוות הבודדים, פיתוח פארק תמנע, אתרי אירוח בדווים, קורסים מיוחדים למורי דרך מדבריים
שנות ה-2000 ואילך	תחנות כוח לאומיות ברמת הנגב, שדרוג כביש 90, שדה"ת רמון	החלטות ממשלה לפיתוח תיירות בנגב (גם תיירות בדווית). חידוש מרכז המבקרים במצפה רמון ומוזיאון היסטורי באילת	פסטיבל "דרום אדום" (2007), מיסוד "דרך היין" והקמת מועדון יקבי הנגב, תיירות בדווית מאורגנת

טבלה 2: חדרי מלון במוקדי תיירות מרכזיים בנגב בשנים נבחרות

שנה	אילת	ים המלח (עיין בוקר)	באר שבע	מצפה רמון
1965	כ־450	כמה עשרות בעין גדי	165 (נאות מדבר)	0
1975	כ־1,900	כ־390 חדרים	1	0
1985	כ־4,100	כ־1000 חדרים	265	0
1995	עיר מלונות המונה כ־9,500 חדרי מלון	בין 2,000-3,000 חדרים (תהליכי הקמה מואצים)	כ־500	כ־200 חדרים
2005	11,500 חדרי מלון	כ־3,400 חדרים	כ־500	כ־250 חדרים
2025	כ־12,000 חדרי מלון כמה מאות חדרי אכסניה כ־4,000 יחידות אירוח עצמאיות	כ־4,000 חדרים	כ־600	כ־750 חדרים

סיכום

התפתחות התיירות בנגב הינה סיפור הצלחה מקומי צנוע, המציג שילוב של גורמים לאומיים, גורמים מוניציפליים מקומיים ויזמות פרטית בהיקף נרחב. במהלך שמונים שנות ציונות בנגב, הפך מרחב ספר פריפריאלי ליעד תיירותי מעניין, המושך בכל שנה תיירות מגוונת בעלת מוטיבציות שונות ומגוונות. נראה כי ניתן לקבוע במידה רבה של וודאות, שהתיירות בנגב לא התפתחה באופן מקרי, אלא היתה תוצר של תהליכים היסטוריים משמעותיים, שהפגישו את החזון והאידיאולוגיה הציונית עם טבע ייחודי ויזמות ישראלית במיטבה.

ההיסטוריה של התיירות בנגב, מציגה קשר ישיר ומעניין בין ראשית המחקר תחת המנדט הבריטי ובימי טרום המדינה, לבין הצרכים האסטרטגיים והאידיאולוגיים של הבריטים בזמנם ושל מדינת ישראל שהגיעה למרחב לאחר תום המנדט. סלילת הכבישים, הקמת היישובים והנחת התשתיות, לא נועדו לפיתוח התיירות בראשיתם, אך הם יצרו את עמוד השדרה הפיזי שאיפשר את התפתחותה בהמשך הדרך. החל משנות ה-60, נבנתה על גבי תשתית זו קומה שנייה, מוסדית. גופים כמו רשות שמורות הטבע, רשות הגנים הלאומיים והחברה להגנת הטבע, לא רק שימרו את נכסי המורשת והטבע של הנגב, אלא הגדירו אותם מחדש כמוצר תיירותי בעל ערך, ובכך הבטיחו את השימוש בטבע בעתיד, כמשאב תיירותי מרכזי. השימוש הצבאי במרחבי הנגב השפיע בעבר וממשיך להשפיע רבות כיום על התיירות המקומית, אך במאמר זה לא עסקנו במקומה של מערכת הבטחון בנגב.

החל משנות ה-80 וה-90, ובאופן מואץ במאה ה-21, נוספה קומה שלישית לתיירות בנגב, זוהי קומת היזמות הפרטית והמקומית. הקיבוצים, החוות, היזמים הבודדים, קהילות מקומיות ושפע של יזמי תיירות עצמאיים החלו לפתח אטרקציות, שירותי תיירות, הסעדה, מוקדי ביקור ופעילות מעניינת לתיירים ומבקרים. אילת וים המלח התמקדו בפיתוח תיירות המונים מסוג Triple S Tourism (תיירות שמש, חוף וים הנשענת על מוטיבציית החופשה והמנוחה) בעוד מרבית הנגב מציע תיירות מדברית שונה ואחרת, המשתלבת בטבע ונשענת על ההיצע הטבעי של המדבר. הקמתם של מלונות יוקרה, מלונות בוטיק והיצע אירוח איכותי, הפכה לאבן היסוד של פיתוח התיירות בנגב, וכיום מקודמות תוכניות רבות להקמת מלונות באזורים שונים בנגב, שכן ברור ליזמים כי זהו התנאי להתפתחותה של כלכלה תיירותית.

באמצע העשור השלישי של שנות האלפיים, ניצבת התיירות בנגב בפני אתגרים חדשים ומורכבים. סוגיות של קיימות סביבתית במערכת אקולוגית שברירת ותחת איום של משבר אקלים. מתחים חברתיים ופוליטיים בין קהילות שונות בנגב ומאבק לאומי על הזכות לשימוש בקרקע. מגמות משתנות וצורך תמידי בעדכון המוצר התיירותי אל מול פלחי קהל שונים. משברים ביטחוניים ופוליטיים של מדינת ישראל. כל אלה צפויים להמשיך לעצב את עתידו של הענף, שאכן רשם הצלחה מרשימה בפיתוח התיירות, אך צפויים לו עוד אתגרים גדולים בשנים הקרובות.

אב תשפ"ה, אוגוסט 2025.

מקורות

- אבני, רון (2001), "פיתוח התיירות בנגב", בתוך: שילר אלי, וגבריאל ברקאי (עורכים), **עם הפנים אל הנגב, אריאל 150-151**, נובמבר 2001, ירושלים.
- אודות הקמת ערד, אתר עיריית ערד.
- אריאלי, דניאלה (1997), הבניה תרבותית של טבע: המקרה של החברה להגנת הטבע בישראל. **מגמות, 189-206**.
- אתר משרד התיירות (2020), אושרה הקמה של 1133 חדרי מלון ברובע חדש בצפון אילת.
- אתר הספרייה הלאומית (1962), מלון נאות מדבר נפתח בבאר שבע, הצפה. בן-גוריון, דוד (1953), **מכתב לחברי שדה בוקר**, ארכיון צריף בן-גוריון, הקריה, יד, בסיון תשי"ג, 28.5.1953.
- בן-גוריון, דוד (1955), **משמעות הנגב**.
- ברעם, זוהר (1970), **הפעילות הכלכלית באילת, 1969**, עיריית אילת 21.1.1970.
- דביר, נועם (2011), **אדריכלות | רק הים אותו הים, הארץ**.
- דרך היין בנגב (2007), **תוכנית תמ"מ 14/4 שינוי 42 רמת הנגב**, דרך היין באזור רמת הנגב, בסמוך לדרכים 40, 211, 222, 224.
- הכרזת שמורות טבע בישראל, אתר רט"ג.
- זיוון, זאב (2012), **מניצנה עד אילת: סיפורו של הנגב הדרומי, 1949-1957**. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- זיוון, זאב (2021), **מרמת נגב עד אילת, עשור שני למדינת ישראל בנגב הדרומי, 1958-1967**. הוצאה פרטית.

זיוון, זאב (2023), "שמונים שנה לשלושת המצפות הראשונות בנגב", **נאמנגב** 41, 26.6.2023.

חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה, תשנ"ח, להלן: חוק רט"ג (1998).

חוק הרשות לפיתוח הנגב, התשנ"ב-1991 – חוק מדינת ישראל, להלן: חוק הנגב 1991.

חוק הרשות לפיתוח הנגב (תיקון מס' 4) (תיקון), התשע"ח-2017.

חזון בן-גוריון לאוקספורד במדבר, אתר מדרשת בן-גוריון בנגב (2025).

מכרז לפיתוח מתחמי תירות בים המלח, אתר משרד התיירות.

משרד ראש הממשלה (2022), החלטת ממשלה מספר 1279 מיום 14.03.2022,

תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2022-2026

ותיקון החלטות ממשלה.

פתאל, ויקטור (2015), העיר אילת: תיאור כלכלת העיר, אתגרים וכלי מדיניות

אפשריים, הכנסת, מרכז המחקר והמידע, כ"ז בחשוון תשע"ו, 9 בנובמבר,

2015.

קרק, רות (1974), תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב עד 1948. הקיבוץ המאוחד ומצפה רביבים.

רכטמן, אורלי (2011), חוות הבודדים בנגב כאתרים חדשים על מפת התיירות

בישראל: ניתוח מבוסס תפיסות מטיילים. **אופקים בגאוגרפיה**, 77, עמ' 5-27.

שדור, יוסף (1979), **מסעות חוקרים בהר הנגב: תולדות גילוי מחדש של הר-הנגב**

במאות ה-19 וה-20

Benner, Maximilian, and Shahr Shilo, "Discourse as a carrier of history: wine tourism in the Negev and its evolution", *European Planning Studies*, 32.4 (2024): 739-759.

Nasasra, Mansour (2012). "The Southern Palestine Bedouin tribes and British mandate relations, 1917-48: Resistance to colonialism", *The Arab World Geographer*, 14.4: 305-335.

UN 1922, *Mandate for Palestine – Report of the Mandatory to the League of Nations*.